

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
^{Set.} 204

Title: *Shri Shaddha*
Narayana

Water

204

Shaurati Shradha Nornaya

:

: Author

:

: Editor

:

: Year, Vols.

:

: Publisher

204

:

: Remarks

श्रीगणेशायनमः॥ ॥ अथ षण्णवतीश्राद्धनिर्णयोक्तिसंयते ॥ ॥ वामांगीभूय रागातिशयवशात्तयानिर्भसंगतायाः प्रारंभेतां उव
स्पन्निपुरविजयिनः प्राप्ता नलोद्यमायाः सद्यः स्वधत्तपोलं च लदलकलसद्गलमामुक्तकेशप्रोद्वेलमद्विमातं क्षपयतुदुरि
तासंगमंगं भवान्याः १ तर्काभोजार्कभासोनिरुपमकविताकैरवेदुप्रकाशाः संख्यासंख्यातसंख्याः कणभुगनुमर्तप्राजलोदो
धभाजः ॥ वेदांताश्रीतवाचः फणिभणितीवदः कर्मकांडप्रवीणाः शिष्यायेषामनेके वयमिह मनसा तान् गुरुनानामः २ अथ
षण्णवतीश्राद्धनिर्णयोयं विधीयते ॥ गोविंदसूरितनयशिवभट्टेन कोविदा ३ ऐहिकामुष्मिकश्रेयः प्राप्ते तु सदा पुमान् ॥ कुर्या
त्षण्णवतीश्राद्धनिर्णयान् च रव्युर्महर्षयः ४ तत्र तानि कानि त्यपेक्षायां तावत्संगृह्यते अमायुगमनुक्रांतिधृतिपातमहाल
याः अन्वष्टक्यं च पूर्वद्युः षण्णवत्याप्रकीर्तिता इति अस्यार्थः अमाः प्रतिमासं सर्वाः शुक्लपक्षासतिथयो द्वादश ११ युगा
दयुक्ताश्च तस्मै रत्नावल्या माघे पंचदशी शुक्लानमस्ये च त्रयोदशी तृतीयामाधवे शुक्लानवम्युर्जयुगादय इति ४ द्वापा
रस्य कलेस्त्रेताकृतयोः क्रमतः स्मृताः कृतत्रेताद्वापरं च कलिश्चेति चतुष्टयं ४ मनवश्चतुर्दश १४ स्वायंभुवामनुस्ताव
मनुः स्वरोचिषस्तथा उत्तमस्तामसश्चैवैवतश्चाक्षुषस्तथा ॥ वैवस्वतश्च कौरव्ये सांप्रतो मनु रुच्यते सावर्णिस्तु म

राम

१

नुस्तावतमौल्योरोच्यस्तथैव च तथैव सूर्यसावर्णिर्ब्रह्मसावर्णिरेव च तथा च रुद्रसावर्णिर्मरुत्सावर्णिरेव च चतुर्दशौ
ते मनवः कथिताः पूर्वसूरिभिरिति मन्वादयः प्रोक्ता हेमाद्रौ तिथ्यग्नीनतिथिस्थित्या चोक्तं हेमभौनलोग्रहाः तिथ्यर्कैर्न
शिवोऽश्वोमातिथी मन्वादयो मध्योरिति मध्योरिति चैत्रमारभ्यक्रमो ज्ञेयः चैत्रे तिथिर्गोर्णिमा १५ अग्निस्तृतीयोऽह्ना ३
इति द्वे २ वैशाखे तु मन्वादिर्नास्ति ॥ ज्येष्ठे चोर्णिमा १५ इत्येका १ आषाढे चोर्णिमा १५ शुक्लादशमी च १० इति द्वे २ श्रावणे क
ह्माष्टमी ८ इत्येका १ भाद्रपदे शुक्लतृतीया ३ इत्येका १ आश्विने शुक्लनवमी ९ इत्येका १ कार्तिके चोर्णिमासी १५ शुक्लाद्वादशी
च १२ इति द्वे २ मार्गशीर्षे तु मन्वादिर्नास्ति योषे सितेकादशी ११ इत्येका १ माघे शुक्लसप्तमी ७ इत्येका १ फाल्गुने अमावास्या
३० योर्णिमासी चेति द्वे २ एताः क्रमान्मन्वादयश्चतुर्दश १४ क्रान्तयो मेषादयः संक्रान्तयः सूर्यस्य द्वादशप्रसिद्धाः १२ विष्णुभा
दिसप्तदशमः नतु योगविशेषः तस्य कादाचित्कत्वेनोक्तसंख्या पूरणानर्हत्वात् महालयाः षोडश १६ ते च भाद्रपदकृष्णपक्षे
प्राष्टपद्यासह आश्विनसितप्रतिपद्यासह तिथिरुद्धाश्रावणेनेत्युक्तं विधीयं हेमाद्रौ आन्वष्टक्यं अष्टकांतरदिनश्राद्धं १
चकारात्पूर्वद्युः श्राद्धं १ अष्टकाश्राद्धं च १ इति त्रयं ३ तत्राष्टका उक्ता भगवताः श्रवत्यायनेन हेमंतशिशिरयोश्चतुर्णामपरप

प. आ.

२

क्षाणामष्टमीष्वष्टकारति तत्पूर्वधुःश्राद्धं तदुत्तरेद्वि. आन्वष्टक्यं च इति षण्णवतीश्राद्धानीत्यर्थः यत्तु वैधृतयोद्वादश १० व्यतीपा
ताद्वादश १२ महालयाः पंचदश १५ आन्वष्टक्यादीनि पंचदश १५ एवं षण्णवतीश्राद्धानीतिके चिह्नान्चरव्युः तदश्रद्धेयं त्रयो
दशवैधृतिव्यतीपातात्मकत्वं नियतं चांशोऽवेति स्फुटविरोधात् नाक्षत्रस्य द्वादशात्मकत्वेऽपि दर्शसंक्रमणादीनां न्यूनत्वेन प्रकृता
नुपयोगात् आदौ मध्ये वसाने तु यत्र कन्यां व्रजेद्विः सपक्षः सकलपूज्यः श्राद्धेषोऽशकं प्रतीतिकार्याजिनीये कन्यागते सवि
तरियान्यहानितुषोऽश क्रतुमिस्तानितुल्यानिसंपूर्णवरदक्षिणैरिति श्लोकगोतमीये नभस्यस्यासिते पक्षेति ध्रियोऽश
कंचयत् कन्यागतश्चैतस्यैस्यात्सफलः पितृकर्मणीति बोधायनीये चेत्यादि बहुधर्मसंग्रहवाक्येषु श्राद्धेषोऽशत्वोक्त्यास्व
ग्रंथानिष्ठविरोधात् महालयानां पंचदशत्वानुपपत्तेश्च एतेन शास्त्रेण तु हताये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयत इति तदेव तावाधे ५
नशस्त्रहतदेवतात्वविधानात् तदभावेऽप्युच्यते कालाजिनीयादिव चांसितुशस्त्रादिमृतपितृकाधिकारिकश्राद्धेष्वेवषो
उशत्वसंख्यां व्यवस्थापयंति अतो देवताभावेन चतुर्दशश्राद्धं लुप्यत इति नव्योक्तं वचनमपास्तं दिनानि दशपंचचेत्यादीनां वै
श्वानराधिकरणन्यायेनाव युक्त्यानुवादकत्वेनोपपत्तेः पक्षांतरं नेति माधवीये स्पष्टं तत्र पक्षांतरं काम्यइत्यन्ये तथापि

राम

२

प्रकृतसंख्यापूरकत्वं षोऽशत्वं विनाऽनुपपन्नमेव नभस्यापरपक्षे तु श्राद्धं कार्यं दिने दिने नैव नंदादिवर्ज्यस्या नैव वर्ज्या चतुर्द
शीतिवचनानुरोधात् प्रतिपत्त्यभ्रतिष्ठेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीमिति पर्युदासशास्त्रमपि पक्षांतरेष्वेव व्यवतिष्ठतीति निर्णयाम्
तादौ स्पष्टं। अशस्त्रमृतपितृकाधिकारिविषयत्वव्यवस्थापनं तु न युक्तं। सहं शास्त्रेण तु हताये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयत इत्यस्य
शस्त्रमृतपितृकादिदेवताकश्राद्धस्य कर्मांतरस्यैव तादृशाधिकारिणं प्रतिविधानोपपत्तेः। न चास्य महालयंगतैतच्छ्राद्धस्य
दिनांतरे पुनर्महालयकर्तव्यतायाः सर्वग्रंथसंमतत्वात् पार्वणधर्मकपित्रादिदेवताकमहालयविरुद्धैकोद्दिष्टधर्माद्वि
जितत्वाच्चेत्यलं प्रसक्त्यानुप्रसक्त्या॥ आन्वष्टक्यादीनां पंचदशत्वोक्तिरपि कुलपितैव॥ हेमंतशिशिरयो रित्याश्वलायन
शास्त्रेण द्वादशस्यैव यमेवोपपादितत्वात् भाद्रपदापरपक्षगतानां नमुख्याष्टकात् एतस्यैव यमेवोपपादितत्वात् एते
न माघ्यावर्षं प्रोक्ष्य दद्यात् अपरपक्षेत्याश्वलायनोक्ते काष्टकाधर्मातिदेशोक्तेः॥ कर्मभेदस्य स्पष्टत्वात् माघ्यावर्षाख्यं
श्राद्धं स्वतंत्रमिति हरदत्तीयव्याख्याने त्वसंभव एव तस्मादस्मदुक्तव्याख्येव ज्यायसीति अथैषां कालाः द्वादशमहाल
याष्टकान्वष्टक्यपूर्वधुःश्राद्धान्यपराण्ये॥ तत्राष्टकाश्राद्धे अष्टम्या अपराह्णगामित्वनियमः। तदनुरोधेन पूर्वोत्तरयोः

व. पं.
१

दिनयोः पूर्वद्युगन्धस्यं। युगमन्वाद्यः शुक्लपक्षगाः पूर्वाह्णे। कृष्णपक्षगाः अपराह्णे संक्रांतयः संक्रांतिनिर्णयोक्तपर्वकाल
गाः। वैधृतिव्यतीपातौकुतुपव्यापिनौ। दिनद्वये सत्वे असत्वे च परदिनगो। मलमासेः व्यमायुगमनुधृतिव्यतिपातश्राद्धा
निकार्याणि। संक्रांतिश्राद्धं तु अधिकमासेन भवत्येव। तस्या संक्रातत्वे नैव संभवात्। महालयाष्टकादीन्यपिन कार्याणीति।
॥ ॥ अथैवांघ्रिं उदाननिर्णयः तत्र युगादिमन्वादिसंक्रांतिव्यतिपातवैधृतिश्राद्धानि पिंडरहितानि। अथामहालया
ष्टकादीनिसपिंडानि। तत्र विशेषः। विवाहाद्यनंतरममावास्याश्राद्धमष्टमीश्राद्धं च पिंडरहितमेव॥ तत्रापि महालया
नवष्टकाष्टवैद्युरादिश्राद्धानितु सपिंडान्येव। तत्रापि विशेषांतरं॥ पुर्विणीपतिकर्तृकं मासिकोदिकं महालयादिश्राद्धं
मपिंडकं। मुंडनं पिंडदानं च त्रेतकर्मणि सर्वशः। नजीवत्पितृकः कुर्यात्पुर्विणीपतिरेव चेति दक्षोक्तेरिति निर्णयसिंधुर्भक्ति
रत्नावलीकारादयः। द्विषाणमयूरवसंविराजमानश्रीभगवद्भास्करेश्राद्धाभिधत्ततीयमयूरवेदोहित्रकर्तृकमातामहश्रा
द्धप्रकरणेः स्यदक्षवचसो निर्मलतामेवाह नीलकंठः॥ वस्तुतोः स्यदक्षवचसः समलत्वेऽप्युत्सर्गपवादव्यायव्यवस्थ
या गयायांगंगयोश्चैव मृताहेच महालये। निषिद्धमपि कर्तव्यं पिंडदानं तिस्नार्पणमिति परशुरामप्रतापीयमृत्युक्तैः।

राम
३

१

अष्टमेन वमेमासियस्य स्त्रीगर्भिणी भवेत्। पितृश्राद्धं प्रकर्तव्यं पिंडदानं यथाविधीति हारावल्यां स्मृत्यंतरोक्ते श्वसपिंडक
मेव। अत्र महालयप्रकरणे पिंडदानविधौ न्यायसाम्यान्मासिकौदिकग्रहणं। अत्रानुक्तमपि कर्तव्यं युतश्राद्धं सपिंडीकरण
मित्यन्वर्थसंज्ञाबलात्कथमपि सपिंडकमेव सिद्ध्यति। तदुक्तोयः कश्चनोपि विशेषः सत्त्वग्रेश्राद्धविद्यप्रकरणे वक्ष्यते
केतुवि। अंतर्व्युदक्ययोन्यायसाम्यमुररीकुर्वन्ति हतद्राभसिकं॥ ॥ केवलापुत्रस्त्रीकर्तृकश्राद्धेतत्सत्वे। गर्भिणीस्त
तिकादिश्वकुमारीवाः थरोगिणी। यदाऽश्रुद्धातदाऽन्येन कारयेत्प्रयतास्वयमिति। श्राद्धं तदानकर्तव्यं कर्तव्यं पंचमेहनि
भर्तुः श्राद्धं पंचमेहिकु र्याद्धार्याग्नस्वत्वेति चेत्त्याद्यनेककरणाकरणगोचरविशेषात्तु गमात्। नचात्रैतद्विशेषानि
रूपणमुपयुज्यतेऽतोऽयत्त एव तत्संपत्त्यतस्तुत्यास्तां विग्रहः प्रस्तुतमनुसंधेयं। अथैवतानिर्णयः। अथान्वष्टक्यं।
पितृमातृसपत्नीकं मातामहवर्गकं नवदैवत्यं महालयं तु सपत्नीकाः पितरो मातामहाश्चेति द्विपार्वणं॥ पितरो मातरः
सपत्नीकमातामहाश्चेति त्रिपार्वणं वा। सति विभवे मातामहिपार्वणमपि पृथक् कुर्यात्। इति चतुःपार्वणं वा त्रिपार्व
णं वा। स्त्रीपुत्रपितृव्यादिगुरुभिन्नपर्यंतं सकले कोदिष्टदेवतसहितमेकपाकेन कुर्यात्। शेषाणितु सपत्नीकं पित

ष.प.
॥४॥

मातामहवर्गोदयात्मकमितिषड्देवतानिति॥स्त्रीपुत्रपितृव्यादिश्रुत्यप्यनवद्वादशान्यतमदेवताकैस्तोक्तिस्तुनिर्मला
धर्मसंहितासुतदुपशायां व्याचिरव्यासुत्वमानव्यासज्जवृत्तेः॥महालययोग्याश्राद्धेष्टुदोचान्वष्टकासुच।शेयंद्वादशदे
वस्यंतीर्थप्रौष्ठमद्यासुचेतिनिगमवाक्यंचसतिविभवेदर्शोदिद्विपार्वणकत्वव्यावर्तकं॥अतएवोक्तं।शेषंषट्पौरुषंवि
दुशिति॥अन्यथोपाध्यायगुरुश्वश्रुपितृव्याचार्यमातुलाइत्युपक्रम्य।सरिवद्व्यदशिष्याद्यास्तीर्थेचैवमहालये॥ए
कोद्विष्टविधानेनपूजनीयाःप्रयत्नतइत्यादिहेमाद्रियपुराणोक्तवैयर्थ्यापत्तेः॥अतएवनिर्णयामतेमहालयादोपथक
सहवाभर्तुभिरित्यादिनापार्वणदेवतानिर्णयः।तत्रैकस्मिन्नेवकालेएकेनैवपाकेनैकएवकर्तृश्रौत्रादीनामेकोद्विष्ट
विधानेनश्राद्धानिकुर्यादित्युक्ताःचार्यगुरुशिष्येभ्यएवचेत्याद्येकस्मिन्ब्राह्मणेसर्वानाचार्यादीन्प्रपूजयेदित्युदा
हृतं एकस्मिन्ब्राह्मणइत्यशक्तविषयंब्राह्मणभावविषयंवेतितत्रैवनिर्णयितं।तस्मात्पार्वणेकोद्विष्टदेवतासमुच्चया
त्मकोमहालयइतिसिद्धं॥अथैतेषुविश्वेदेवाःतेचमदनपारिजातेऽन्येकसंग्रहउक्ताः॥केतुर्दक्षोवसुःसत्यःकारुः
कामस्तथैव॥धृरिश्चलोचनश्चैवतथाचैवपुरूरवाः॥आईवश्चदर्शोतेतुविश्वेदेवाःप्रकीर्तिताइति॥तत्राष्टका

डा
राम
॥४॥

यु

संस्तकाष्टमीश्राद्धेषुकालकामावितिविश्वेदेवाः।सपिंडीकरणश्राद्धेष्टिकाळकामावेव।पूर्वेद्युःश्राद्धान्वष्टक्यश्राद्धाभावास्या
श्राद्धादिश्राद्धमन्वादिश्राद्धसंक्रांतिश्राद्धवैधृतिश्राद्धव्यतीपातश्राद्धमहालयश्राद्धेषुसर्वेष्वपितुपुरूरवाईवावितिवि
श्वेदेवाःवार्षिकमासिकश्राद्धेष्वपिपुरूरवाईवावेव सर्वसंक्रांतिनिमित्तश्राद्धेषुसामान्यतःपुरूरवाईवावितिविश्वेदेवाः
कथितास्तथाप्यपराहृपितृणामितिश्रुत्युक्तन्यायसाम्येनकन्यासंक्रमणस्यैतकेपर्वप्रधानस्वरूपत्वादिशेषप्रसक्तेस्त
स्मिन्कन्यासंक्रमणनिमित्तेश्राद्धेधूरिलोचनाविश्वेदेवाःयत्तु।महालयश्राद्धेधूरिलोचनावितिविश्वेदेवाइतिकेचिदा
चरव्युःतच्चिंत्यंअपिकन्यागतेसूर्यकाम्येतुधूरिलोचनावित्यत्रराहुपरागेस्त्रीयादित्यादिवत्कन्यागतेसूर्यइतिसप्त
म्यर्थस्यनिमित्तरूपत्वेननिमित्तांतरंप्रतिनैमित्तिकस्योचिंत्यात् तस्मात्कन्यासंक्रमणनिमित्तश्राद्धएवधूरिलोचनो न
महालयश्राद्धइत्यविरुद्धधर्मागमनिष्कर्षःयज्ञेतुक्ततुदक्षो सत्यवस्तुष्टाविति धर्मागमनिष्कर्ष इत्यत्रमिमोसि
ते कोधर्मइति विहितकर्मजन्यस्तत्रधर्मविधिःसाक्षान्मानं सचविधिःकचिदपूर्वः यथोद्दिष्टायजैतत्यादौ अत्यं
ताप्राप्तविषयत्वात् कचिन्नियमविधिः ब्रीहिनवहंतीत्यादौ दृष्टादृष्टफलकत्वात् कचित्प्रविसंख्याविधिः॥पंच

ण

पंचनखाभक्ष्यादित्यादौ पंचेतरनिषेधविधायकत्वात् तत्रापूर्वविधौ विधावेवतात्पर्यं नियमविधौ तु विधिनिषेधयोः परि
संख्यायोनिषेधमात्रे अपूर्वविधिना हि प्रमाणांतराः प्राप्तं कर्म विधीयते नियमविधिना तु पक्षे प्राप्तं नियम्यते यथात्री
हीनवहंतीत्यत्र अत्र हि वैतुष्यसाधनत्वेन यदानखनिकृतनादिक्रियते तदावघातो न प्राप्तः यदा तु स एव क्रियते तदा प्रा
प्तः तत्र प्राप्तपक्षे विधिर्नार्थ एव अप्राप्तपक्षे विनेष्टसाधनता बोधनाय विधिः तस्याः प्रमाणांतरसिद्धत्वात् किंतु नि
यमनाय नियमनं तु द्वेधा अन्यस्याकरणेन अस्य चावश्यकरणेन यथानखनिकृतनकरणे दोषस्तथाऽवघातकरणेपि
दोषस्याजागरूकत्वात् सांगकर्मणो निष्यत्तेः तस्मादत्यंता प्राप्याः पूर्वविधिः पाक्षिकप्राप्त्या नियमः एकस्यानेकत्र प्रा
प्तस्यान्यतो निवृत्त्यर्थमेकत्र पुनर्वचनं परिसंख्या यथा पंचपंचनखाभक्ष्यादित्यत्र अत्र हि भक्षणस्य रागतः शशादिषु श्वा
दिषु च प्राप्तेः श्वादिषु निवृत्त्यर्थं वचनं न तु शशादिभक्षणे पितात्यर्थं तस्य वैधत्वात् प्राप्तेः न तु शशाभक्षणस्य पक्षे प्राप्तिवि
षयस्य नियमविधिरेव किं न भवतीत्यादेयं युगपदेव वा शादेः श्वादेश्च भोजनसंभवेनेतरानुष्ठानसमये परा प्राप्तेरसं
भवात् तत्रापि प्राप्ति संभवेन पाक्षिकप्राप्तेरभावात् तदुक्तं विधिरत्यंतमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति तत्र चान्यत्र

दि.

राम

५

च प्राप्तौ परिसंख्येति कथ्यत इति तत्र दोषत्रयवती परिसंख्या विध्यंतरसंभवे न स्वीकाराही पंचपंचनखाभक्ष्यादित्यत्र
हि पंचेतरपंचनखाभक्ष्यादित्यर्थः प्राप्यते तत्र च स्वार्थहानमेको दोषः परार्थपरिकल्पनं परः प्राप्तस्य स्वादिभक्षणस्य
बाधस्तृतीयः निषेधविधिस्तृतीय इत्यन्ये एतत्प्रकाराविरुद्ध एव चायमपि प्रकारः तथा हि क्वचिन्नित्यो विधिः यथा
दद्यादहरहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमा वहन्ति त्यादावकरणे प्रत्यवायश्रुतेः क्वचिन्नैमित्तिको विधिः यथा गृहदाहे दाहेष्टिं कुर्या
त् सुवर्णनाशे तज्ज्वलितं कुर्याच्चैत्यादौ निमित्तसंयोगश्रुतेः कापिश्रायश्चिन्नविधिः यथा ब्रह्मचार्यवकीर्णं नेर्त्तंगर्दभ
मालम्भे तेत्यादौ दोषसंयोगे विधानात् क्वचित्काम्यः स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ विध्युद्देशे फलश्रुतेः क्वचिदार्थवादिकं फ
लं यथारान्निसत्रादौ क्वचित्काम्यफलं यथा विश्वजिदादौ विधिरपि क्वचित्कल्पः यथा श्वमेधादौ पुनरपि विधिश्च
तुष्टौ तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः यथाग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिः अंगंगिसंबंधबोधको विधिर्नि
योगविधिः यथा दध्ना जुहोतीत्यादिः अंगस्य रक्षः प्रधानस्य च संबंधबोधनात् सांगे प्रधाने कर्मण्यनुष्ठानबोधकः
प्रयोगविधिः प्रयाजादिः क्वचित्प्रधानफलकामनादिरूपाधिकारबोधकोधिकारविधिः स एव क्वचिदंगविधिः य

यथा

ष. ३५.
६

थाप्रज्ञोदोः क्वचित्प्रधानविधिः यथादर्शोदोः स एव क्वचिप्रवर्तकः यथाः मावास्यायामपराह्णे चिंउपितयत्नेन चरंतीति
क्वचिन्निवर्तकः यथामावास्यायां नाधीयीतेत्यादिः स एव क्वचिद्रुणविधिः क्वचित्कर्मनामधेयता तथाहि चमसेनापः
प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्येति नित्ययोर्दर्शयोर्णमासयोरप्रां प्रणयनं विधाय चमसेनगुणफलत्वाय गोदोहनं विधीयते चम
सेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्येति यथावानित्याग्निहोत्रे फलसंबंधाय दधिसंबंधः दध्नेऽद्विकामस्येति कर्मना
मधेयता तद्दिदयजेतेत्यादौ तत्रोद्दिदयजेतेत्यशुकाम इति विषयः सगुणविधिः कर्मनामधेयं वेति विषयः अत्र द
ध्ना जुहोतीति वदुणविधिः न चोद्दिदयजेतेति सिद्ध इति दधिवैषम्यरूढेरभावेऽपि रवनित्रे उद्दिद्यते नृमिरनेनेति योग्यत्वात्
चमसेनापः प्रणयेदिति विहितं प्रकृतमाश्रित्य गोदोहनेन पशुकामस्येति पशोर्गुणफलत्ववत् ज्योतिष्टोमेन यजेतेति
विहितं प्रकृतमाश्रित्य प्रकृतेऽपि गुणफले त्वस्य पशोः संभवात् तस्माद्गुणविधिरिति पूर्वः पक्षः उद्दिदायागेनेति सामाना
धिकरण्यानुरोधेन कर्मनामधेयं तैव न च रवनितायागे नेति सामानाधिकरण्यं गुणविधित्वेऽप्युपपद्यते मथैव ल
क्षणापत्तेः दध्ना जुहोतीत्यादौ न कर्मनामधेयता तदर्थस्यातिप्रसिद्धत्वात् सोमेन यजेतेत्यादावपि तथा सामानाधि

करण्ये च लक्षणया प्रकृते तु उद्दिद्यते पशुफलमनेनेति योगः कर्मणीति सिद्धांतः वेदस्य साक्षात्वे धर्मप्राप्ताप्यमुक्तं साक्षा
त्वं च मूलपूतप्रमाणोत्तरीनपेक्षत्वं स्मृतेस्तन्मूलकतया प्रामाण्यं आचारस्मृतुस्मृतिरूपमूलोऽनायकत्वे सति श्रुत्युच्चा
यकतया अतएवानंतरितं प्रामाण्यं श्रुतेः एकांतरितं स्मृतं स्मृतेः छांतरितमाचारस्य इति बहूनां सिद्धांतः श्रुतिस्मृत्यो
र्विरोधे न स्मृतिः प्रामाण्यं यथोद्वरीसर्वावेष्टयितव्येत्यादिः ओद्वरीस्पृष्टोऽुयेदित्यादि स्मृत्यवक्षेव विरोधात्
न च स्पृष्टेत्यत्र स्पर्शज्ञानं विवक्षितं तस्याः स्पर्शकेनाप्यभिभूतेशीतत्वादिना ग्रहणे कर्मणो निरंगतापत्तेः किंतु संबंधत
या कृत्वेत्यर्थः तस्याः स्पर्शकृत्वेत्यर्थस्य बाधात् संबंधश्च संयुक्तसंयोगोऽपि संभवतीति कथमत्र श्रुतिस्मृत्योर्विरोधः
तिवाच्यं साक्षात्संबंधस्यौत्सर्गिकत्वात् तद्वाध एव परंपरासंबंधस्वीकारात् अपि च स्पृष्टेत्यत्र संबंधकृत्वेत्यर्थः
न च संयुक्तसंयोगः सर्वोत्तरेतत्कृतिसाध्यः धर्मिणो विप्रवेशात् न च सा स्मृतिः समूहेन श्रुतिमनुयास्यति तथा च क
थं तथा बाध इति वाच्यं प्रत्यक्षवेदविरोधेन तस्या अननुमायकत्वात् अतिप्रसंगात् स्मृतित्वमात्रस्यातद्धिगत्वा
त् किंचिदर्थं स्मृत्वा प्रणीतवाक्यस्य स्मृतित्वात् अतएव संभवन्मूलान्तरापि स्मृतिर्न वेदमूलाय लोभयत्यादिभू

लातबलोभमूलाप्रमाणमेव न्यायमूलातुतन्मूलकत्वेनैवप्रमाणं एवंप्रमाणान्तरमूलापि ननुयदिश्रुत्यास्मत्तेवोधस्त
दाकतुमध्येअधोवातादिनिमित्तेसतिनैमित्तिकमात्रमनंस्मृत्याबोध्यतेसानप्रमाणस्यात् वेदं कृत्वावेदिकरोतीतिश्रु
तिविरोधात् दर्भमयंसंमार्जनसाधनंवेदावेदिराहवनीयगार्हपत्यमध्यवर्तिनीचतुरंगुलखाताभूमिः नचानयोर्मध्य
क्षुतेनैरंतर्यमुपपद्यते तथाचश्रुतिः बाध्यस्यानयोर्नैरंतर्यस्यविरोधेनस्मृतिबोध्यमात्रमनंनचरणीयमितिचेन्नध
र्मणधर्मिणामबाधात्उपजीव्यत्वात् आनंतर्यस्यधर्मत्वादात्रमनस्यधर्मत्वात् यद्यप्यानंतर्यनाचमनधर्मः किं
तुवेदादेस्तथाप्युपजीव्यजातीयतथाचमनस्याप्राबल्यंमंतव्यं शिष्टाचारोपिवेदमूलः प्रमाणधर्मः तथाचयाज्ञ
कत्वमं श्रुतिःस्मृतिःसदाचारः स्वस्यचप्रियमात्मनः संम्यक्संकल्पजः कामोधर्ममूलमिदंस्मृतमिति श्रुतिर्वेदः
स्मृतिर्धर्मशास्त्रं तथाचमनुः श्रुतिस्तुवेदोविज्ञेयोधर्मशास्त्रंतुवेस्मृतिरिति सदाचारः सदांशिष्टानामाचारोनु
ष्ठानं स्वस्यचात्मनः प्रियंवैकल्पिकेविषये यथागर्भाष्टमेःष्टमेवाहइत्यादावात्मैवेतिध्यामिका संम्यक्संकल्प्या
ज्ञातःशास्त्राविकृष्टः कामः यथामयाभोजनव्यतिरेकेणोदकंपातव्यमिति एतेधर्मस्यमूलंप्रमाणं एतेषांविरोधे

राम

९

पूर्ववल्लीयस्त्वं मातुलकन्याविवादाद्याचारश्चनशिष्टाचारः मातुलस्यसूतामृद्धमातृगोत्रांतथैवच समानप्रवरांचैवग
त्वाचांद्रायणंचरेदितिस्मृतिविरोधात् तथा यस्मिन्देशेयआचारः पारंपर्यक्रमगतः श्रुतिस्मृत्यविरोधेनसदाचारः सउ
च्यतइतिविहितकरणंचधर्मजनकं तथाच संध्यामुपासतेयेतुनियतंशंसितव्रताः विधूतपापास्तेयांतिब्रह्मलोकमना
मयं धर्मशास्त्रेपि कृपारामप्रकारीचतथावृक्षावरोधकः कन्याप्रदःसेतुकारीस्वर्गमाप्नोत्यसंशयं नंदिपुराणे योवापी
मथवाकूपदेशेतोयविवर्जिते खानयेत्सनरोयातिविदोविंदोशतंसमाः देवैरेकत्वमतुलंतस्माक्षुदज्जितेतथा स्कंदपुरा
णे अवरुणो नरः कुर्यादपां पूर्णं सुशोभनं प्रदद्याच्चब्राह्मणेभ्यः पूजयित्वायथाविधि अष्टभिः सुविचित्राभिः पताका
भिरलंकृतं पितृंस्तारयतेपश्चान्तंदत्वासनरोत्तमइति विहितशेषांकरणेनिंदितकरणेचपातकं यथाहयासवल्करः
विहितस्यानुष्ठानानिंदितस्यचसेवनात् अनिग्रहान्वेदियाणांनरः पतनमलुतीतिमनुः शरीरजेः कर्मदोषैर्याति
स्यावरतांनरः वाचिकैः पक्षिभ्यः गतां मानसैरंत्यजातितामिति ननुविहितकृतिरेवधर्मजनकानतुविहितमितिचेदिक
पितुल्यन्यायतयासुवर्णदानदीयमानसवर्णन्यायात् तत्रापिदानमेवहेतुरितिचेदिनियमकाभावात्सुवर्णस्यहेतु

दा

प. शा.

त्वेदीयमानादपि स्यादिति चेद्दानस्य सहकारित्वात् अन्यथा विधिभ्रन्त्यात्मनाप्यजनकतया कृतेरेव धर्मादिजनैस्त्वस्या
न्तात्मनः तस्मात्सहकारिविलेखेन फलानुत्पादोनकारणतापरिपंथीति प्रस्तुतमथानेकश्राद्धसंपाते तन्निर्णयः त
त्रामायुगमनुसंक्रांतिवैधृतिव्यतिपाताष्टकानां तंत्रत्वं समानांगप्रधानत्वात् अमामन्वादिसंक्रांतिश्राद्धानितंत्रे
ण करिष्यइतिसंकल्पेति हेमादिः युगादिमन्वादिना दर्शस्य प्रसंगसिद्धिं युगादिश्राद्धं करिष्यइति कात्यादर्शकृत् म
हातंत्रवता दर्शेनाल्पतंत्रवतां युगमन्वादिसंक्रांत्यादीनां प्रसंगसिद्धिः दर्शश्राद्धं करिष्यइति महालयं तंत्रवदेव कीर्तन
मिति नय्याः तत्रापि विवाहाद्यनंतरं दर्शश्राद्धस्यापि त्वेतंत्रमेव समतंत्रत्वात् महालयान्वष्टक्योर्न पूर्वोक्तेर्दर्शी
दिभिस्तंत्रं प्रसंगो वा दर्शादिषु सपत्नीकाः पितरो देवताजनयस्तु मातृवर्गाः पृथगिति देवताभेदात् महालयस्य स
पत्नीकपितृवर्गवदेकत्वे तु महालयेनेतरेषां च दर्शादीनां प्रसंग एव देवतैक्यान्महातंत्रत्वाच्च अधिकं प्रविष्टं न तु न
ह्यनिरिति न्यायेन देवताधिकोपिविरोधाभावाच्च तादृशमहालयपूर्वद्युःश्राद्धयोस्तंत्रत्वं नवदेवतात्मकमहाल
यान्वष्टक्ययोरपि तंत्रं पूर्वोक्तापराह्लादिकात्मभेदे तु तंत्रप्रसंगो न स्तः यथा पूर्वोक्तगानां संक्रांतीनां शुक्लपक्षम

राम

नुयुगादीनां दार्शिकेन यथावा शुक्लपक्षमनुयुगादीनां पूर्वोक्तिक संक्रांत्यां ह्यंशगानां तु भवति तंत्रं प्रसंगो वा एवं वै
धृतिव्यतिपातयोर्माध्याह्निकसंक्रांतेश्च न दर्श एव मन्यत्राप्युक्तं इति श्राद्धसंपाते तन्निर्णयः अथ तर्पणनिर्णयः त
त्रामायुगमनुसंक्रांतिधृतिपातेषु श्राद्धात्पूर्वं तर्पणं कार्यं पूर्वद्युरन्वष्टक्यसु महालयश्राद्धेषु च प्रतिदिनं प्रयोगांते वा अ
ष्टकाविकृतिर्मध्याह्न्यश्राद्धेष्वप्येवं यत्तु सप्तमान्वष्टक्ये दर्शविकृतित्वात् पूर्वतर्पणं कार्यं तद्विकृतित्वानंगीकारेण ते
तर्पणाननुष्ठानमिति चेत् तच्च अन्वष्टका स्वतएव हीति नियमात्तद्धर्मत्वेन तद्धर्माच्चित्यात् अर्कोष्टे स्थितिबद्धवच
नस्य लिंगसमवायन्यायेनाष्टकादित्रितयपरत्वेनांतएव तर्पणस्याविहितत्वात् प्रयोगरत्नादिसंवादाच्च असंख्य
हालयेतरसर्वपक्षे घंते सकृन्महालये परेष्टु रिति संपाते तु यादृशश्राद्धानां तंत्रं प्रसंगो वा निर्णयितस्तेषां तर्पणे पि
तथैव तंत्रं प्रसंगो श्राद्धाद्येनोत्तु तर्पणस्याप्यारुत्तरुक्तप्रकारेणादावंते वा यत्र महालयदर्शादिश्राद्धतंत्रानुष्ठानं त
त्र पूर्वदर्शादितर्पणं कृत्वा श्राद्धांतं महालयतर्पणं यत्र श्राद्धात्पूर्वं दर्शादौ तर्पणमभिहितं तत्र धूम्रयज्ञांगतर्पणम
नंतरं पृथक् कार्यं नित्यतर्पणेन प्रसंगस्तंत्रं वा यत्तु दर्शश्राद्धादौ ह्यहकालत्वेन नित्यतर्पणस्य प्रयोगांतःपातित्वात्

ब्रह्म

ष. आ.
९ लो

समानतंत्रतामानक्षते अन्येतु सद्यस्कात्वे विप्रयोगवहिर्भूतस्यापितंत्रत्वं अन्यंगैरन्यांगानां प्रतिप्रसंगसिद्धेः
पशुपुरोडाशादावभ्युपगमात् पूर्वतिष्ठेदकं कृत्वा आमश्राद्धं तु कारयेदित्यत्र स्काप्रत्ययेन प्रयोगवहिर्भूतमंगानुष्ठा
नस्यारंभणीयात् बृहस्पतिसंवादादावभ्युपगमाच्चैर्देवैर्विप्रयोगवहिर्भूतमेवांगं पूर्वकार्यं अतः प्रसंगानुष्ठानमवि
रुद्धमित्याहुः तदुभयमिष्यसत् नित्यं मातृपितृवर्गयोर्भिन्नयोर्देवतात्वं दर्शो दो सपत्नीकपितृवर्गस्येति देवताभेदा
त् अतएव दार्शिकादिकयोरीदृक् देवताभेदमादायैव संपाते देवताभेदाच्चाहुः युग्मं समाचरेदित्युक्तं यत्र प्रत्यादि
कमहालयादौ परेह नितर्पणं प्रातः संध्यां ते तर्पणं कृत्वा पुनः स्नात्वा शेषमाद्रिकं कुर्यात् स्नात्वा तीरं समागत्य उप
विश्य कुशासने संतर्पयेत्पितृन् सर्वान् स्नात्वा वस्त्रं च धारयेदित्युक्तं संग्रहोक्तेः यत्तु श्राद्धं न तर्पणं नंतरं प्रातः स्ना
नसंध्यादिकमिति तत् संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मस्वित्यन्यकर्मणि संध्याविनाधिकाराभावस्योपपा
दितत्वात् पूर्वदिनानुरेयप्रत्यवरोरुणांगस्यापि सूर्योपस्थानस्य प्रातर्होमानंतरं मनुष्ठानदर्शनाच्चापेक्ष्यं कुशास
नतर्पणं ते स्नानं चेति द्वयं विधेयं शेषोऽनुवादः सर्वानिति श्राद्धदेवताभूतानीत्यर्थः इतरेषामप्रसक्तेः महालयानां

ग
राम
९

दिपार्वणकत्वे तेन नवमी श्राद्धस्य प्रसंगो नेतरयोः यत्तु महालयादावन्ते तर्पणं वैश्वदेवश्च तत्र श्राद्धं ते तर्पणं कृत्वा
वैश्वदेवः कर्तव्यः प्रमादात् तर्पणाकरणे वैश्वदेवांते ब्रह्मयज्ञकरणे च काम्यं भवतु प्रसंगस्तंत्रं वा विवाहाद्यनंतर्ये विवाहा
दिप्रयुक्ते सति तिलनित्यतर्पणनिषेधेऽप्यत्रावृत्तिरिति संक्षेपः अथ श्राद्धविधौ निर्णयः पत्न्यारजस्वलायां दर्शोदित्य
तिपातां तानि श्राद्धान्यामेन कार्याणि श्राद्धविधौ द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितं अमावास्यादिनियतं माससंबत्स
रादृत्तदृतिचतुर्वर्गभ्रिंतामणोहारितोक्तेः माससंबत्सरादृत्ते मासिकसांवत्सरिकभिन्नं नियतं नित्यममावास्यादि
व्यतिपातांतः अकरणे प्रत्यवायश्रवणात् श्राद्धविघ्नश्चात्र भार्यातेवादिः अपर्णिकः प्रवासी च यस्य भार्यारजस्वला
सिद्धान्तेन न कुर्वीत आमं तस्य विधीयत इत्युशनोवाक्यात् रजस्वलायां भार्यायां सिद्धान्तं वर्जयेद्विजः आमश्रा
द्धं प्रकुर्वीत मासिकं वार्षिकं विनेति दीपिकाविवरणोक्तेः दर्शोऽनुभार्या तवैय्यामश्राद्धविधिं प्रवासिविधुराद्याश्वाच
रेयुर्द्विजादृतिदीपिकां पाराशरमाधवीयेकात्यायनप्रापघनयोतीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मनि आमश्राद्धं प्र
कुर्वीत यस्य भार्यारजस्वलेति व्याघ्रपादोपि आर्तवेदेशकीलानां विह्वले समुपस्थिते आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शेरैः

कुर्यात्सदेवहीति एतच्चारव्यानंतुपारिजाते तथाहि द्विजस्य देशविह्ववादिषामश्राद्धाधिकारः श्रद्धस्य तु सर्वदा मश्रा
द्धाधिकारः एतदुक्तं भवति श्रद्धस्यामश्राद्धं नित्यं द्विजस्य नैमित्तिकमिति नित्यं त्वं चैवं भार्यारतिः श्रुचि श्रुत्य भर्ता श्राद्धे
क्रियापर इत्यादिवचनैः श्रद्धस्य श्राद्धाधिकारे सत्यपि सुमंतुना न पक्षं भोजयेद्विप्रान् सद्धो पिकदाने च भोजयेत्
प्रत्यवाधी स्यान्न च तस्य फलं लभेदिति ब्राह्मणभोजने निषिद्धे कथं तर्हि श्राद्धप्रयोग इत्यपेक्षायामा मश्राद्धं द्विजेः का
र्यं श्रद्धः कुर्यात्सदेवहीत्यनेनामान्नगुणो विधीयते अथवा ब्राह्मणभोजने निषिद्धे र्थवद्भोजनोपयुक्तं सन्निहितमामा
न्नमेव प्राप्तमिति गुणस्यामान्नस्य प्राप्तत्वाद् अनुद्यते श्रद्धः कुर्यात्सदेवहीति अतः श्रद्धस्यामश्राद्धं नित्यं अथोच्यते ब्रा
ह्मणभोजनं तावन्निषिद्धं निषेधश्च प्राप्तपूर्वकः प्राप्तिश्च विधिपूर्वकः एवं च विधिनिषेधयोः शास्त्रस्य र्गम्यत्वात्
षोडशी ग्रहणवद्विकल्पः तथाच पक्षे भोजनं पक्षे आमन्नमिति न नित्यमिति नैतत्सारं रागतः प्राप्तस्यापि कलं जभ राम
क्षणादेर्न कलं जं भक्षयेदिति प्रभृतिनाभिषिद्धत्वात् यदि रागतः प्राप्ता विधिविकल्पः तर्हि कलं जं भक्षणमपि विक
ल्पेत तस्मात्साधुक्तं श्रद्धस्यामश्राद्धं नित्यं न द्विजस्येति आमन्नासंभवेपि महा निबंधे व्यासः इत्याभावे द्विजाभा

वेप्रवासेषु व्रजन्मनि हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्यारजस्वलेति हेमश्राद्धमाह अतो निष्कर्षस्तु पाकसंभवे सत्यमावास्या
दिश्राद्धं सिद्धान्तेनेतरथामान्नेनेति पाकाभावे द्विजातिनामामश्राद्धं विधीयत इति सुमंतुक्तैः निर्णयसारे तु कथमप्यने
नैव दर्शप्रमुखश्राद्धं नामान्नेनेति निश्चयाभिधानं अतएवोक्तं श्राद्धकलिकायां मासिकानि सपिंडं च अमावास्यात
थाब्दिकं अन्नेनैव तु कर्तव्यं यस्य भार्यारजस्वलेति मासिकानि सपिंडीकरणात् प्राग्भावीन्युत्तरभावीन्येको दिष्टपार्वण
रूपाण्यावर्षं चोभयश्राद्धानि सपिंडं सपिंडीकरणश्राद्धं अमावास्यादर्शश्राद्धं आब्दिकं प्रतिवर्षं विधीयमानमाब्दिक
श्राद्धं सपिंडं चेति समुच्चये कर्तव्यं नृणां महालययुगादिश्राद्धसंग्रहः अत्र तु शब्दो निर्धारणार्थः यस्मज्ज्येष्ठादेः कर्तुं भार्या
रजस्वला भवति कर्त्ता तेन तु ते ज्येष्ठादिनेत्यर्थः अन्नेनैव कर्तव्यं नत्वा मान्नादिनेति च कलिकावि वं पी पित्रिभि र
द्विष्वरूपाचार्या व्याख्याने कालादर्शपारिजातयोस्तु स्त्रियारजोदर्शने दर्शश्राद्धमन्नेन तस्मिन्नेवाहनिपंचमेद्विवेति यक्षा
तरमभिहितं तदनुसृत्यैव मीमांसकादित्यश्रीभट्टकमलाकरभट्टनीलकंठद्वयोप्येवं महालययुगादावपि त्याद्रुस्तत्रेष्टापतिरे
व स्वार्थविरोधादिशेषावगमाच्च सत्येवं ये केचिन्माससंवत्सरादृते मासिकं वार्षिकं विनेत्याद्यनेकवचनानुरोधतो मासिक

क. भा.
११

वार्षिके वर्जयित्वा मावास्यादि नियतमित्यादि वाक्ये बलाद् मायुगमनु-कांतिधृतिपातमहालयया इति पाठः कमप्राप्तं न्यायसाम्यं
गीकृत्या मावास्यादिव्यतीपातां तत्राहुर्व्याख्या रजोदर्शनादि प्रत्युहं महालयश्चाहुर्विधिरप्यामानेनेत्यभिप्रेत्यंते पठन्ति च म
हालयश्चाहुर्विधौ यदिविधः प्रसज्जते दर्शदिवत्तदामेन श्राद्धं कुर्यादसंशयमिति ते च महालयश्चाहुर्विधाविति वचनस्य नि
र्मुलत्वात् न ताहं च स पिंडं च गथा श्राद्धं महालयं आपन्नोपिन कुर्वीत श्राद्धमा मेन कर्हि चिदिति स्मृतिर्दयणे गालोक्तेः मासिकं
वार्षिकं श्राद्धं श्राद्धं साविंश्र संज्ञकं न स्यादामान्नविधिना गथा श्राद्धं महालयमित्याचारपद्धतौ स्मृत्यंतराभिधानाच्चापेक्ष्यं
एवं च सति यदीपिकाविवरणे भार्या तौ वित्यत्र पंचमेवेते च कारोनुक्तं समुच्चयकरः महालयश्चाहुर्भार्या तौ सत्यामेन न कुर्या
दिति प्राप्ते युक्तिरुच्यते महालयगतानां दीनानां सर्वेषामपि मुख्यकालत्वात् महालयश्चाहुं यत्र दिने क्रियते तन्मुख्यमेव तर्हि
यत्र दोषशंका तत्कथं ग्राह्यं तस्मान्न महालयश्चाहुर्भार्या तौ सति पंचमेद्विकार्यं पक्षे समाप्ते प्याहुश्चिकदर्शनात् महालयश्चाहु
कालरतिन संकटं किंचिदित्युक्तं यानि च कापिराभसिकवाक्यानि धर्मपत्न्यां रजोवत्यां श्राद्धमापरपाक्षिकं न कुर्यात्तित
तस्यार्थं कुर्याच्चेति तदुभवेत् रजस्वत्यायां भार्यायां ये कुर्वन्ति महालयं तातास्तेषां न तस्मात्स्युर्निराशाः पितरो गताः रजोव

राम
११

स्यांतु भार्यायां श्राद्धमापरपाक्षिकं प्रमादाच्चैव मोहाच्च ये कुर्वन्ति द्विजोत्तमाः सर्वे ते नरकं यांति सदोषाः पितृघातकारा इत्यादीनि
तत्र सर्वत्र स्मृत्यारव्यात् चिरं तेन महा निबंधानुयादौ नूतनं प्रत्युता घमहा निबंधेषु भार्यारजोविघ्नादिप्रसक्तौ मुख्यका
ल एव महालयश्चाहुर्करणं प्रतिपादितं तथा हि महालये तु संप्राप्ते भार्या चेत्पुष्पिणी भवेत् विदधीत यथा कालं श्राद्धं तत्र न च
न्यथेति गौतममिताक्षरायां यथा कालं मुख्यकाल एव अन्यथा कालांतरे न चेत्स्यर्थः न भस्यापरपक्षे तु भार्या चेद्भाहुर्घस्रके
रजोवत्यपि कुर्वीत श्राद्धं कर्ता विचारयन्निति सदाचारकल्ये एव मन्यन्तापीति इत्थं समष्टिन्यायमाश्रित्योक्तमधुनाः शक्तं विषयी
कृत्य व्यष्टिन्यायावलंबनतः सकृत्पक्षेभिधीयते तत्र निर्णयदीपिकायां तु पितृमृताहे निषिद्धदिने पितृसकृन्महालयः कार्य इत्यु
क्तं आषाढ्याः पंचमेषक्षे कन्या संस्थे दिवा करे मृताहनि पितुर्ये वै श्राद्धं दास्यति मानवः तस्य संबत्सरयावत्संतप्ताः पितरो ध्र
वमिति नागरखंडोक्तेः यातिथिर्यस्य मासस्य मृताहेतु प्रवर्तते सा तिथिः पितृपक्षे तु रजनीया प्रयत्नत इति तिथिछेदो न कर्त
व्यो विनाशो च यदुच्यते पिंडश्राद्धं च कर्तव्यं विहितं नैव कारयेत् अशक्तः पक्षमध्ये तु करोत्येकदिने यदा निषिद्धे पितृने कु
र्यात्पिंडदानं यथा विधीति कात्यायनोक्तेः किंचान्न व्याख्या नं हारा बल्यां यजनीया प्रयत्नत इत्यनेनापरपाक्षिकास्ति न
महालयश्चाहुर्नुष्ठेन पक्षे वा शक्त्या तदननुष्ठानतः सकृन्महालयश्चाहुर्करणं प्रसक्तौ तस्य संबत्सरयावत्संतप्ताः पित

घ.श्रा.

१२

पतन

तोऽभवमित्याद्यनेकविशिष्टफलोपालंभात्तथावेवाशयं महालयश्राद्धं कार्यमिति सूचितमिति एवमेव तिथिष्ठे दोनकर्तव्यो वि
नाशौ च यदुच्येत्यत्रापि श्राद्धविवेचने सत्यत्र तेन च व्याख्यातं आशौचं विना मतिजनिनिमित्तकाशौचादृते तत्र सत्याब्दिका
दिश्राद्धानां तदंतरे वाचनिकत्वेनाभिधानात् यदुच्यते पाककर्त्री भार्याक्षीरजस्वलावारोगिणीवागर्भिणी सृतिका वा स्तीत्यतो दः
श्राद्धमप्यत्रेकालांतरे यत्र काप्यन्दिर्भवति तत्रैवात्र न काचित् क्षतिरित्याद्यनेकविधस्वेच्छया तिथिच्छेदस्थित्यतिक्रमो न क
र्तव्यः महालयव्याब्दिकवद्वजोदोषादिसंभवे अतिक्रम्य क्षयदिनमधः मृच्छतीति श्राद्धचंद्रिकायां भार्याक्षीरजस्वलादोषश्रवणा
त् अतएव प्रयोगपारिजातभगवद्भास्करादिष्वपि नारदः रजस्वलायां भार्यायां क्षयाहं यः परित्यजेत् स वै नरकमाप्नोति या
वदाभूतसंज्ञमिति क्षयाहो मृताहः स च मृताहनिपितुर्यो वै मृताहेतुप्रवर्तत इत्यादिवाक्यवाङ्मन्याक्षयाहद्वेधे सांबत्स
रिकमृततिथ्या परपाक्षिकमृततिथ्योः कालनिर्णयत आहनेन्यायसाम्यवत्स्वरूपे कयाश्चद्विविधः तत्र विधीयमानं श्रा
द्धं वार्षिकं मृताहश्राद्धमा परपाक्षिकं मृताहश्राद्धं चेत्यर्थः यः परित्यजेत् पुर्यादिवसेन कुर्यात् अन्यत्स्यार्थमिति प्रयो
गरत्नावल्यां यत्तु निर्णयसिंधौ अत्रापरपक्षे श्राद्धाकरणे गोणकालमाह हेमाद्रौ यमः हंसेकन्यासु वर्षास्येशाकेनापि

राम

१२

मात्र

गृहे वसन पंचम्योरंततो दद्यादुभयोरपि पक्षयोरिति आश्विने कृष्णशुक्लपंचम्योर्मध्य इत्यर्थः तत्राप्यसंभवे भविष्ये येयंदी
पान्वितारजन्मव्यातापंचदशीभुवि तस्यान्ध्यान्नेदुत्तंपितृणांच महालय इति तत्राप्यसंभवे भारते यावच्च कन्यातुल्योः
क्रमादासो दिवाकरः श्रम्यं प्रेतपुरं तु वदुश्चिकं यावदागतं इति श्राद्धे वृश्चिके समति कांते पितरी देवतैः सह निश्वस्य प्र
तिगच्छंति शापंदत्वा सुदारुणमिति तत्संतताशौचसंध्यातदेशविष्णुवारिमहाविष्णुर्वशाच्चाह्वयकरणे ज्ञेयमित्यविप्रतिपत्तिः
यच्च जातुकर्ण्यवचनं आकांक्षंति स्म पितरः पंचमं पक्षमाश्रिताः तस्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलमिति तत्स्यार्थ
मेव इदं जातुकर्ण्यवचनमपरपक्षे श्राद्धाकरणे फलातिशयं परमिति केचित् तदाशयं न विमः यत्तु कालादर्शादिभिर्विकल्पै
तं भार्या रजसिसत्यपि पाकसंभवे तदिन एव सकृन्महालयश्राद्धं कुर्यात् कथमपि पाकासंभवे तु सकृन्महालयं दिनांतरे
स्नात्वा पाककल्यां सत्यां कुर्याद्वेति तन्न तत्त्वार्थविप्रतिपन्नं समानुरोधित्वात् यानिकानि च संग्रहे महालये यदा श्राद्धं भा
र्याचैव रजस्वला महालयं न कुर्वीत नां दीश्राद्धं तथैव चेत्यादीनि तानि सर्वाण्यपुत्रस्त्रीकर्तृकमेहालयश्राद्धादिगोचरं
तयोपयुज्यं तदस्य विशेषः यदपि कालनिर्णयदीपिकाविवरणे भार्यातीवित्यत्रैव सपिंडीकरणश्राद्धं साग्निकेन भार्याती

७. आ.
१३

सतिनियमतोद्वाद्दशाहेपिंडवित्तयज्ञान्वाहार्यकार्यकार्य निरमिकस्तुरवादिगृह्याद्युक्ताहुं मासाद्यनेकस्वस्वेत्तरभाविमुख्य
कालांतराधिकारित्वादामेनापिसापिंडं भार्योत्तैसतिद्वादशोद्विनकुर्यादितिरत्नाकरनिबंधेस्तीति एवंचुचनान्यत्राप्यु
क्तं तदपिस्मार्तमूलमानाभावान्मासिकानिसापिंडं च अमावास्यातथाब्दिकं अन्तेनैवतु कर्तव्यं यस्य भायोरजस्वला मृता
हंचसपिंडं च गयाश्राद्धं महालयं आपन्नोपिनकुर्वीतश्राद्धमानेन कर्हिचित् मासिकं वार्षिकं श्राद्धं श्राद्धं सापिंडं संस्तकं।
नस्यादामान्नविधिना गयाश्राद्धं महालयं सपिंडीकरणद्वीकूपलीयदिरजस्वला सपिंडीकरणं कार्यं नरजोदोषभाभ
वेत् कर्तुः परित्यहोदुष्टोरहंसासहपिंडने मासिके वाब्दिके चापिनरजस्तत्र दोषकृत् अपिशब्दात् महालयमनुयुगादीषपी
त्यर्थः कर्तुं वापि मृतस्यापि भार्ये चेत्युष्णिगी भवेत् संसर्जनादिनिश्चितश्राद्धानां न विदुषणी संसर्जनं सपिंडीकरणं
रजस्वलांगनः कर्तुं पित्रोः कर्षुकमाचरेत् रजस्वलांगना कर्त्री भर्तुस्तन्न समाचरेत् कर्षुकं सपिंडीकरणं पित्रोः कर्षुकमि
त्युपलक्षणं तेन पितृव्यादीनां महालयमासिकादिकादिसर्वश्राद्धान्याचरेदित्यर्थः सपिंडनादिश्राद्धेषु यदि स्त्री स्याद्
जस्वला श्राद्धं कुर्याद्यथा कालं सुतः कर्तुं न चांगनेति श्राद्धकलिकास्मृतिवचनविरोधाच्च नरो विष्णुः यत्र वा श्राद्धं क

राम
१३

कलिकावदने मासिकानिसापिंडानि अमावास्यातथाब्दिकमिति यागंतरं तत्राप्ययमेवार्थः तथाहि अर्शआद्यनि स
पिंडं सपिंडीकरणमस्ति प्रागंतं तेन युक्तं तथा येष्वापार्वणे कोटिष्टरूपाणां मासिकानां तानिसापिंडीकरणयुक्तानीत्यर्थः अथ
वा बहुत्वमात्रं सहपिंडं वर्तत इति विशेषणरूपव्याख्याने तु युक्तिसहं मासिकानां कथंचिदप्यपिंडकत्वे प्रमाणीभावात्
कानि वा सपिंडान्यपिंडानि चेत्सापेक्षे तथा वक्तुं मशक्यत्वाच्च सत्यप्येवं भार्योत्तैसतिन सपिंडीकरणमित्याग्रहवत्तादि
दं विशेषणमेव स्वीकुर्वते केचिद्विचारिणस्तत्रापिन वास्तवार्थक्षतिः किं त्विष्टापत्तिरेव कथं वेत्यनुयोगे सोम्यते मा
सिकानीति कलिकावाक्ये यस्य कर्तुं भार्योरजस्वला भवति तेन कर्तुं आब्दिकमाब्दिकश्राद्धमन्तेनैव सिद्धान्तेनैव क
र्तव्यं तु शब्दान्तदिन एव इत्यर्थसिद्धाविदमत्र विभाव्यते सपिंडीकरणस्याब्दांतररूपमुख्यकाले विकीर्षिततया विहित
षोडशश्राद्धान्तर्भावे पक्षे पूर्णसंवत्सरे पिंडः षोडशः परिकीर्तितः तेनैव च सपिंडत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यत इति वचनात् पि
त्रोः सपिंडीकरणं वार्षिकं मृतवासरस्युशनः स्मृतेश्च निर्णयसिंध्वादिनिबंधेषु मृताहं सपिंडीकरणं भार्योत्तैसत्यपि
भर्तुः श्राद्धं पचमेकिकुर्याद्भार्योरजस्वला पुनः पित्रोः प्रकुर्वीत मृताहं निष्ठुचिर्वत इति देवयाज्ञिकनिबंधविधानात्तदि
२ सपिंडीकरणेनैव वार्षिकमिदिरिति हेमाद्रिरिति एवं च सतियेन सपिंडीकरणेन वार्षिकश्राद्धसिद्धिस्तद्वार्षिकश्राद्धरूप

व. श्रा.
१४

नएवकार्यं अत्रापिरजस्वलायां भार्यायां क्षयाहंयः परित्यजेत् सर्वे नरकमाप्नोति यावदाभूतसंस्तुवमिति प्रभृतिमहादोषश्च
वणादिति ननु यदाब्दांते सपिंडनां क्रियते तदा ये तत्कालासंभवे सती दमुचितं नाब्दमध्येर्द्धमासेकमासत्रैवाक्षिकाद्युत्तरोत्त
रतसपिंडीकरणकालांतरवत्सु द्वादशाहाहिका लेखिते चेत् महाप्राज्ञोसि अष्टमध्ये द्वादशाहे सपिंडनासंभवेर्द्धमासाद्युत्त
रोत्तरकालांतरवत् वर्षांते विमृताहे सपिंडीकरणासंभवे तदुत्तरं सपिंडीकरणं श्राद्धमुक्तकालेन चेत्कृतं रोद्रेहस्ते च रोहि
ण्यां मे नृपे वा समाचरेदिति श्रीभगवद्वास्करे श्राद्धं मयस्वे कालादर्शं क्रष्यशृंगोक्ते रग्रे पृथक् रूपकालांतरसंभवात् का
लांतरविचारस्त्वब्दमध्येब्दांते च व्याघ्रोच्चातिदेशोपद्रवाद्युपघातविषयो पुत्रस्त्रीरजोदोषाद्युपघातविषयश्च न तु कर्तुः
स्त्रीरजोदोषाद्युपघातविषय इत्यनविच्छेदं एवं तत्र दर्शने सत्याब्दिकश्राद्धं तु भार्यारजोदर्शने कैमुतिकन्यायेनानेने
वतद्दिन एव स्यादित्यभिप्रेत्येमा निवचनानि तत्र तावदेव याज्ञिकनिबंधे भर्तुः श्राद्धं पंचमेदिकुर्याद्भार्यारजस्वलापु
त्रः पित्रोः प्रकुर्वीत मृताहनि शुचिर्यत इति मरीचिरपि अनभिश्च प्रवासी च यस्य भार्यारजस्वला आमश्राद्धं प्रकुर्वी
त न तत्कुर्यान्मृते हनीति कालादर्शेऽपि रजस्वलांगनो न श्रिर्विदेशस्थोऽथवाब्दिके दर्शदा विवनामेन त्वन्नेन श्राद्धमा

राम
१४

चरेदिति कृष्णाजिनिरपि आपन्नोऽप्याष्टिकं नैव कुर्यादामेन कुत्रचित् अन्नेन तदमायां तु कृष्णे वा हरि वासर इति माधवी
ये लोमाक्षिः पुष्यवत्स्वपिदारेषु विदेशस्थोऽप्यनग्निकः अन्नेनेवाब्दिकं कुर्याद्धेम्ना वामेन न धुचिदिति अन्यत्रापि विदेश
गोवाविगताग्निर्कोवारजस्वलायामपि धर्मयत्यां श्राद्धं मृताहे विदधीत पाकैर्नामेन हेम्नानतु पंचमेदिकीति अत्र भगव
द्वास्करे यदुक्तं यत्तु पुष्यवत्स्वपिदारेष्वितिलोमाक्षिवचनं तदा राणां पुष्यवत्वे निमित्ते वाक्यांतरप्राप्ते पंचमदिनरूपे नने
व कुर्यादित्येव मामहेमपरिसंख्यामात्रार्थं न मृततिथिरूपकालविध्यर्थः यच्चैतस्यैवार्थसंग्राहकं विदेशगोवाविग
ताग्निर्कोवेति पौरुषेयं वाक्यं तदपि मृताहे धर्मयत्यां रजस्वलायां सत्यां श्राद्धं मामेन हेम्नानापि तु पंचमेदिकी पा
कैर्विदधीतेत्येवं व्याख्येयं यत्तु पारिजातादौ मासिकानि सपिंडानीति वचनं तदपि आमहेमपरिसंख्यामात्रार्थमि
ति ततः पुत्रः पित्रोः प्रकुर्वीत मृताहनि शुचिर्यत इत्येव नेकवाक्यविप्रतिपत्तेः शृंगग्राहिके तान्येनैव नरजस्वलायां
भार्यायां क्षयाहंयः परित्यजेत् सर्वे नरकमाप्नोति यावदाभूतसंस्तुवमिति रजस्वलांगनस्यैव मुख्यश्राद्धादनातिक्र
मेण महादोषस्मरणाच्च नादरणीयं यत्तु मरीचिवाक्यं आब्दिके समनुप्राप्ते यस्य भार्यारजस्वला पंचमेदिकीति तत्

आहुं न तत्कुर्यान्मृतेहनीति आहुं तदानकर्तव्यं पंचमेहनीति वीचराहुं तदपुत्रस्त्रीकर्तृक आहुं गोचरं अपुत्रातु यदा
भार्या संप्राप्ते भर्तु रात्रिके रजस्वला भवेत्सा तु कुर्यात्तत्पंचमेहनीति श्लोकगोतमोक्तेः अतएव प्रभासरवंडे शुद्धास्या
तु चतुर्थे द्विस्नातानारीजैस्वल्का देवेकर्मणि पित्रे च पंचमेहनि शुध्यतीति नन्वशुद्धत्वादेव तत्र पंचमदिने र्थातक
तक आहुं प्राप्त एव वचनमप्रयोजकमिति चेन्न अनुपनीताः स्त्रीशूद्राश्च आहुं मृत्विजाकारयेयुः स्वयं वामं च कंकु
र्युमिति स्मृत्यर्थसारात् गर्भिणीसूतिकादिश्वकुमारीवाथरोगिणी यदा शुद्धा तदा न्येन कारयेत्स्वयता स्वयमिति च
तुर्वर्गविंतामणौ भविष्योक्तेः श्रान्त्यद्वारा प्राप्त करण निवृत्त्यर्थत्वाच्च नस्य आशौचोत्तर आहुं कर्तव्यता वेदकानेकवचने
वेद्यर्थान्न अतः पूर्वोक्तमरीच्युक्तेः कर्त्रीपत्नीरजस्वला भर्तुर्यत्किंचिदप्यस्विल आहुं सामान्यं पंचमेहनि कुर्यादित्येवा
हं इति हेमाद्रितराखिलमहनिबंधसिद्धांतः हेमाद्रिस्तु आहुं दौ सर्वत्रापि पत्न्या सममेव पत्न्यधिकारात् स्यात् रजोदुष्टा
मां मुखदिने तन्निवृत्तेरेकभार्यागृहोक्तमरीच्युक्तेः पंचमेद्वि आहुं कार्यं भार्यांतरविद्यमानत्वे तु पुष्यवत्स्वपीति माध
वीयलोगाक्षिवचनात्तदिन एव आहुं कार्यमित्याह कालनिर्णयदीपिकायामपि भार्यातैसिति पंचमेव दिवसे स्याद्वाधि
यश्च सप्ताहात्पितृदेवानां भवेद्योग्याव्रतार्चन इति वचनं तन्निःशेषरजो निवृत्तिविषयं ३

कं मासिकं पक्षान्नैर्बद्धं भार्यकस्त्वधिकृते पत्यन्तरेति श्रुति कुर्यात्तद्वितयं स्वमुख्यदिवस इति सहाधिकारः सहत्वश्रुत्या वैक फ
ल आहुं न वापाककर्तृत्वेन वेत्यनुयोगे माधेः पाणिग्रहणादिसहस्वकर्मसु तथा पुण्यफलेषु चेत्यस्य दर्शपूर्णमासाद्यग्निसा
ध्यकर्मविषयत्वेन तामपरुध्येति च यत्र काप्युक्तस्य वचनस्य सत्त्वादत्र तदभावाच्च तथा हि श्री भगवद्भास्करे यदा हि पत्युः पत्न्या
हवनीयत्वादिकामनायाधाने अधिकारः सिद्धस्तदा क्लृप्तविद्यतयेव कर्मनिर्वाहे तस्या अक्लृप्तविद्यापरिकल्पनपरिजिहीर्षया
सहाधिकार उपपद्यते तस्या आहवनीयत्वाद्यकामनायां तु न सहाधिकारः भर्त्राधिकारिके केवलमाज्यावेक्षणादौ कर्तृत्वमा
त्रं तस्या अर्थादेरिव होमादौ एवमाहवनीयादिमाध्येषु दर्शपूर्णमासादिष्वपि पत्न्याः फलकामनायां सहाधिकारः तदभावे
पत्युरेवाधिकारः पत्न्यास्तु केवलमाज्यावेक्षणादौ कर्तृत्वमात्रेणाधिकारः मंडनोक्ते तु त्वेवाधिकारः अधिकारोपिवेष
म्यधिकारगते साम्यवैषम्योक्तां अप्येतदप्राये एव न च भर्तुः कामनाभावेनाधिकारे पत्न्या श्रवतस्त्वेनाधिकारे पतिविना
विना तस्या एव केवलं प्रयोगोस्तीति वाच्यं अपूर्वविद्याकल्पनागोरथात् पत्युस्तुरोगनाशे स्यादा विवतस्या अधिकारं वि
नाप्यप्रतिद्विषोधिकारः न च फलस्वाम्यधिकारि पर्यायपतिशब्दोत्पन्ना देशादी प्रत्ययाभ्यां पत्नीशब्दे सिद्धे यस्मिन् प्रयो

गेतस्याआज्यावेक्षणादिकर्तृत्वं तन्निरूप्यैवोपस्थितिलाघवात्पत्नीशब्देनाधिकारोगम्यतइतिवाच्यं पत्नीभर्तुर्धनहारीप
त्नीडुहितरश्चैवअसुताश्चपितुः पत्न्यइत्यादिषुपत्नीशब्दस्यफलस्वाम्ययोग्यतामात्रेदर्शनात् पत्न्युस्तुरोगनाशेद्यादौच
तस्याः फलोपधानासंभवेनयोग्यतामात्रस्यावश्यमंगीकार्यत्वात्सर्वनयोग्यतयेवनिर्वाहादबल्लेदकंरुदत्वमेव किंच स
र्वत्रापिभुज्यमानएवफलेतत्काम्यरूपाधिकात्फलोपरितक्रतुप्रयोगादौतुयोग्यतामात्रमेवफलोपधानंयोग्यतावल्लेदके
परमंसुगमं यथावदस्यापिसर्वत्रास्त्रणत्वंराजसूयेक्षत्रियत्वादावभिहोदात्वमिति नकश्चिद्विशेषः निरणायिचेदंतत्रै
वतेनाध्ययनवादेसप्रपंचमितिनेहविस्तरः पत्न्यधिकारिकेषुतुवत्यित्मात्तश्चाद्वादिदेवत्येषुतस्याअनधिकारः प्रति
संवत्सरंकार्यमातापिनोर्मतेहनि पितृव्यस्याप्यपुत्रस्यभ्रातुर्जैष्ठ्यस्यचैवहीतिसंघधिकयितृव्यादिपदगर्भदेवीपुराणादि
वचसांतांप्रत्येष्टतेः अधिकाराभावेचतद्रुतसाहित्यंगर्भस्त्रावेवौवर्गलितमिति कथंचभार्यांतरसत्वेधिकारः ज्येष्ठयानि
विनेतरेतिनियमात् नचद्वितीयः अविभक्तेषुबहुबंधुष्वेकदिवाणांश्चसुराद्याशौचादिनाभुदत्वेन्येषांपितृश्राद्धाद्य
नधिकाशयतेः नचैवरमः प्रोषितनिर्देशस्तुतिकारोगिण्यादिष्वपाकरणापत्तेः आरम्भेतनवैः पात्रैरत्नारंभंचबंध

वैरितिदेवलोक्तावात्मनेपदादात्मनेवांधवानांचपाककर्तृत्वोत्पत्तिविप्रतिपत्तिश्च अथच ततस्तानिषयाच्चाशुसीताजनक
नंदिनीतिपद्मपुराणलिंगास्यशस्त्यंभार्याविहितपाकस्योच्यतेयन्नतत्कस्याप्यनिष्टं तेनैवतद्वचनयुक्त्याद्यभावात्पूर्वी
क्तवचोविरोधाच्चयत्किंचिदेव यद्यपि श्राद्धीयाह्निसंप्राप्तेयस्यभार्योरजस्वत्वा श्राद्धंतन्ननकर्तव्यंकर्तव्यंपंचमेहनीति
श्लोकगोतमोक्तेः पाठोन्यथादर्शितः तद्वशान्माधवीयैषक्षांतरमुक्तं तेनापिनतदभिप्रेतार्थसिद्धिः यस्यप्रेतस्येत्यर्थो
त् तेनानहेमाद्रिर्वभ्रामेतिबहुवक्तव्ये पिनोच्यतइतिनिर्णयसिंध्वादिप्रत्यग्रानेकमहानिबंधराद्धांतरत्यलमितिप्रसंगा
नुप्रसक्त्या प्रकृतमन्वीयते पूर्वेषुः श्राद्धस्यविंडपितृयज्ञतंत्रत्वात्तस्यपत्न्यमात्रंभुक्त्वेकर्तव्यमतेषुर्वेषुः प्रभृतिश्रा
द्धत्रयमन्नेनैव स्रुतकेतुदर्शोदिव्यतिपातांतश्राद्धानोक्तोपः स्रुतकांतेप्रायश्चित्तंकुर्यात् नपुनस्तच्छ्राद्धकरणं महात्
येतुयथासंभवंपंचमीदशम्यादिपक्षमवलंब्योशौचादिनासर्वथापरपक्षातिक्रमेयावहृद्विकसंकर्मसंरुन्महालयंकु
र्यात्तद्व्युक्तंप्राक् अष्टकाअप्युक्तान्यतमेमासेसकृत्कुर्यात् षोडशमहालयश्राद्धानामेककर्म प्रतिपद्यारंभोत्तर
द्वितीयामारभ्यतदादिश्राद्धप्रयोगमत्विज्ञाकारयेत् पक्षांतरेप्रकांतेपिस्रुतकांतेप्रायश्चित्तमेव अथषण्णवती

ष. आ. पा.
१७

श्राद्धकर्माशक्तावमाश्राद्धं भाद्रपदमावास्यायामन्यस्यांवातिथौसकृन्महालयंयथाविभवंपंचम्याद्यन्यतमपक्षेण
कार्यं अत्रविशेतरभार्गवसंहितायां यदिकर्तुमशक्तः स्यात्पक्षश्राद्धानिषोडश महालयद्वयंकुर्यादमायांचमतेहनी
ति महालयं नाम सकृन्महालयश्राद्धद्वयमित्यर्थः तदाहव्याघ्रपादोपि अशक्तावाथवाविघ्नैः श्राद्धानिदशपंचच
अकृतानि कृतान्येव कृते मायां महालय इति सकृन्महालयंकृत्वाद्यमायामपि कुर्वतः महालयं फलंतीह श्राद्धानि न
वसतचेत्यादिवचनांतरावगमादिहापरपक्षे षोडशश्राद्धासंभवेतत्फलसिध्यर्थं मृततिथौ दर्शे वापि सकृन्महालयं
कुर्यादित्याशयः अथापरपक्षमध्ये षोडशश्राद्धानुष्ठानासंभवेन यातिथिर्यस्य मासस्य मृताहेतुप्रवर्तते सातिथिः
पितृपक्षेतु पूजनीयाप्रयत्नतइत्यादिवाक्यवशान्मृततिथौ सकृन्महालयश्राद्धचिकीर्षीस्ततिथावेव वार्षिकश्राद्ध
प्राप्तौ कथं सकृन्महालयः कथं वै वार्षिकश्राद्धमिति संदेहे सदाचारकल्पे काएवः नैकस्मिन् दिवसे स्यातां क्षयाहापर
पाक्षिके क्षयाहयश्च यथा कालं स्यात्ततोपरपाक्षिकमिति यथा कालं मृततिथावेव क्षयाहश्राद्धमित्यर्थः ततश्चा
परपाक्षिकं सकृन्महालयश्राद्धमपरपक्षमध्ये एव यस्मिन्कस्मिन् दिने स्यात् यातिथिर्यस्य मासस्यैव यस्य मास

राम
१७

स्यपितृपक्षातिरिक्तत्रयोविंशतियक्षात्मकसाडेकादशमासान्यतममासस्येत्यर्थात् इदमपि चापरपक्षमावास्यारूपक्षयाह
श्राद्धातिरिक्तं तत्रात्यप्रतिपदाद्यखिलतिथिक्षयाहश्राद्धविषयं तेनापरपक्षमावास्यायांचेत्क्षयाहश्राद्धंतदापक्षमध्ये य
स्मिन्कस्मिन् दिने सकृन्महालयं श्राद्धं प्राकृत्यथा कालं क्षयाहश्राद्धं कर्तव्यं अत्रापरपक्षएव महालयश्राद्धफलविशेष
श्रवणात् तदतिक्रमेण कश्चिधाने प्रायश्चित्तश्रुतेभ्येत्यभिप्रेतार्थसिद्धिः षोडशश्राद्धान्यनुष्ठीयंते चेत्तदाप्रतिपत्तभूतिद्वेका
वर्जयित्वा चतुर्दशीमिति विशेषांतरसत्वाच्चतुर्दशीवर्ज्याः सकृन्महालये वर्ज्यतिथ्यादिकं पृथ्वीचंद्रोदयप्रयोगपारिजाता
दाबुक्तं वसिष्ठः नंदायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिजन्मसु एषु श्राद्धं न कुर्वीत गृहीपुत्रधनक्षयादिति वृद्धगार्ग्यश्च प्राजा
पत्येष्टो ह्येव पित्रर्क्षे भार्गवे तथा यस्तु श्राद्धं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यतीति अस्यापवादो हेमाद्रौ पृथ्वीचंद्रोदये च अमा
पाते भरण्यां च द्वादश्यां पक्षमध्ये के तथा तिथिचचारं च नक्षत्रं न विचारयेदिति पराशरमाधवीयप्रयोगपारिजातमदनपा
रिजातादिष्वप्येवं मृताहनिषेधस्य च काराकरणपक्षे चतुर्दश्यां मृताहेतुन्यस्यामनिषिद्ध्यां तस्मात्कृतनायामुत्तरस्यां
वा तिथौ सकृन्महालयंकुर्यान्नतु चतुर्दश्यामिति निर्णयप्रकाशादाबुक्तं इदं प्रागप्युक्तमत्रार्थस्त्वस्मादनुब्रूयते यती नैतु
निर्णयदीपिकायां तु पितृमृताहेतुविघ्नदिनेपि सर्वनिषेधापवादात्सकृन्महालयः कार्यएवेत्युक्तं इदं प्रागप्युक्तमत्रार्थो

ध. जि.
॥१८॥

तरवशादनुबद्धं यतीनां तु द्वादशमास एव यतीनां च वनस्थानां वैष्णवानां विशेषतः द्वादश्यां विहितं श्राद्धं कृष्णपक्षे विशेष
तदिति स्मृतैः अष्टकाशक्तौ माघमास एव तत्राप्यशक्ता वृषमीश्राद्धमेव कुर्यात् वैश्वदेवमाहिताग्निभिर्भिन्नाग्नेन श्राद्धात्
प्रागेव कुर्यादनाहिताग्निः श्राद्धशेषेणांते कुर्यादिति अत्र सर्वत्र विधायकवाक्यानि न्यायोश्चान्यग्रंथप्रसिद्धा एवातो
त्रगौरवभयात्तद्विलेखनोपराम इति दिक् हेमाद्रिकल्पद्रुममापराकं स्मृत्यर्थसारस्मृतिचंद्रिकादीन् मिताक्षरादींस्तु
वल्लोक्य यत्नादयं कृतः श्राद्धविशेषनिर्णयः १ पीयूषादपिकैरवापिसुधासिंधोरपीदोरपि श्रीरवंडादपि पंकजादपि
सरस्वत्याः सरूपादपि कैलासादपि मौक्तिकादविशरत्ताराप्रचारादपि भूलोके हरहासकाशविशदायत्कीर्तिकर्ज्जु
मते २ ये केचिदत्र समुणानपि हृष्यंतिसंतोष्य संतदितेन विचारणीयः ये तु प्रगल्भमतयः श्रमणश्च ये पांलोकेषु
ते कृतिमिमामवधारयंतु ३ श्री इति श्रीमदनविद्याखिलविद्यातत्त्वविद्योत्तमानधरामराचार्यवतंसकः श्रीच
तुर्थधरभट्टगोविंदस्वरिस्तु निबद्धं जमणिशिवभट्टकृतो धर्मशास्त्रसारेषणनवतीश्राद्धनिर्णयः ॥ श्रीः ॥ ॥ १८ ॥

जगन्नाथानामिदम्

२० H. a.

अथ जलाशयाद्युत्सर्गविधिः तत्र बोधायनः सेतुबंधनदीरवाततडागपुष्करणीवापीकूपदेवगृहप्रासादवसतीनामोषधि
वनस्पतीनां च पूर्तं नवति ॥ भूतिका ॥ उदगयन आपूर्यमाण पक्षे पुण्यतिथौ पुण्यनक्षत्रे वा दिरपलाशं वा अरलित्रयं यू
पंकुत्वा सोवर्णं सर्पशिंशुं मारकूरुं मकरकं मलकुमुदीयत् ॥ कल्लाराश्च संराजहं समर्त्य कंडकांश्च देवगृहप्रासाद
वसतीनां तदा कृतीव दोषधिवनस्पतीनां तत्कलाहतिवत्सप्रदोषो द्विजातीनां होमश्च द्वापां न मे स्कारोरेव तडागतीरिम
ध्यपूर्वं संदिलमुपलिप्य यथावदंवात्वा ध्वंयूयस्यापयति आब्रह्म ब्राह्मण इति ब्राह्मणस्यास्मिन्नाष्टे इति राजन्यस्य
दोग्धीधेनुरिति वैश्यस्य मणिमुक्तप्रवालसुवर्णरजताक्षतैरवकीर्य जघनेन मूषं स्पृष्ट्वं कृत्वा यजनोलेखाद्यप्रणी
ताभ्यः कृत्वा त्रेणाग्निं देवानावाहयति ब्रह्मणे विष्णवे अग्निं सूर्ये इति लोकपालानावाह्य सुवर्णरजताक्षतैरवकीर्य
मूपदेवतां गंधपुष्पधूपदीपैरभ्यर्च्य मूपमुपतिष्ठते तद्विष्टोः परमं परमिति तं वा सोभिर्वैष्टयित्वा तस्मिन् रूपा निब
ध्वाग्निमुखं कृत्वा पक्षजुहोत्यवतेहे कउतुत्तममित्यथाज्याकुतिः कूप्याभ्यः स्वाहाभ्यः स्वाहेत्येतान्यामनुवाका

५० प्र० आभिर्मिमेतत्वायामियत्किंचेदंकितवासोहिरण्यवर्णाः शुचयस्त्वन्मोअग्नेसत्त्वन्मोअग्नेइतिस्विष्टकृतोथस्वुवाहुती
 जुहोतिब्रह्मणे स्वाहाविलवेष्ट्रियेसूर्यायेंशधभ्यष्टओषधिवनस्पतीनांपकाजुहोतियाजानाशतंबोअंबधामानि
 इतिहभ्यामथाज्यंजुहोतिपुष्यावतीः प्रसूवतीरोषधीभ्यः स्वाहावनस्पतिभ्यः स्वाहेतित्रिमिरनुवाकेः प्रत्यचंस्वि
 ष्टकृतोप्यथदेवगृहेभ्यः पकाजुहोतिवास्तोष्यतेतिहभ्यामथाज्यंजुहोतिवास्तोष्यतेतिश्रुवास्वणेतिस्विष्टकृतोनम
 स्तेरुडमन्यवइत्यंतादनुवाकस्यप्रत्यचमथकूश्माडा निहुत्वापुरस्तास्विष्टकृतोवेश्वानरायप्रतिवेदयामइत्यथ
 चरुतिलयवचूर्णययः सार्धिमिश्रैरूपैधानामिकरीसरसकून्करंभान्दर्भेषुसुपहरतिब्रह्मणेनमइतिपूर्वोक्त
 द्वादशनामभिस्त्रिप्रदक्षिणंयजमानोबलीभ्रकीर्ययमसक्तून्वाचयित्वापुरुषसूक्तंवाचयन्तइतितमुदधिं
 कृत्वास्नात्वापआचम्यब्रह्मणेभ्योवासांसिदधातिआचार्योयगोमिथुनंदद्याद्दृषभैकादशांगंचदद्यादाशिषो राम
 नाचयित्वा रूपाणि विसर्जोपदेवंयुजानोदशपूर्वोदशायरानात्मानंचैकविंशतिंपत्नीः पुनात्यथावाद्यैर्घोष

मंतेवांतेननशनांपुनः करणेमोक्तिकंकलंषष्टिवर्षसहस्राणिब्रह्मलोकेमहीयते॥इत्याहमगवान्बोधायनइति॥
 १॥अस्यार्थः सेतुबंधइतिजलोपरिगमनमार्गइत्यर्थः॥नदीगोदावर्यादिनदीतीरेस्नानसंध्यादिकर्मसुउपवेश
 नस्तुलं॥नदीत्युपवक्ष्यंतेनअश्वत्थादिदृक्षमूलसमंताद्गोपिस्नानशब्देनोच्यतेतडांगप्रसिद्धः पुष्करिणी
 सुइतडागः वापीप्रसिद्धाकूपः प्रसिद्धः देवगृहं देवालयं प्रसादं गृहोपरिगृहं वातिः पांथिभ्योवासाथंनिर्मि
 तंस्तुलंओषधिवनस्पतयः पुष्पवाटिकाआरामादिपूर्तंभवतिपूर्वोक्तानांपदार्थानांपूर्तं संस्तानवतीत्यर्थः
 भूतिकामऐश्वर्यकामः उदगयनेमकरादिषट्सुसंक्रमणेषुआपूर्यमाणशुक्लपक्षेपुण्यतिथोरिक्कादिवर्जि
 तेषुतिथिषुपुण्यनक्षत्रैरुक्तिकादिविशारवांतेषुदेवनक्षत्रेषुकुर्यादितिशेषः स्वादिरंयालाशंवाअनयोर्विक
 ल्यः रत्नित्रयंएकादविंशंगुलोरत्निः त्रिषष्ट्यंगुलमित्यर्थः यूपंरुत्वेतिस्वादिरपालाशयोर्वक्ष्योर्वक्षयो
 रन्यतरस्यद्वादशांगुलसमचतुरस्रविस्तृतंरत्नीत्रयंदीर्घस्वतुर्योशेनमूर्ध्निअष्टास्रिहंतंस्वराकारंरुत्वासो

पू. प्र०

वर्णसर्पशिशुमारकूर्ममकरकमलंकुवलयकुमुदीयलकल्लारश्चइत्येतेनेवपदार्थाः सुवर्णं निर्मिता भवन्ति त
त्र सर्पाद्याश्चत्वारो जलचराः कमलाद्याः पुष्पविशेषाः ॥ राजतहंसमस्यमंडकाश्च ॥ एते जलचरारजतक
ता भवन्ति देवगृहप्रासादवसतीनां तदाकृतिवत् औषध्यादीनां फलाकृतिरजतस्यैव कार्येति एतत्सर्वं क
लेत्यनेनैव संबध्यते सप्रदोषे प्रदोषे एव यथा अंगानि स्युः तथा कर्तव्यमित्यर्थः द्विजातीनां होम एव ब्राह्मण
क्षेत्रियवैश्यानां वेदोक्तमंत्रैर्होमः शूद्राणां नमस्कारैरेव भूदयजमानस्य तु नमो तनामभिरेवेत्यर्थः एवका
रेण मंत्रव्याकृतेः स्वाहावशब्दा तु भवत्येव अनिषेधात् बहुवचनं तु ब्राह्मणादित्रैवर्णिकमिन्नानां संकर
जातीनामपि प्रागर्थं आह तैव होममिन्नपदार्थी स्नानपितृहोमर्थे दर्शनादवाचारान्नतगातीरेमध्ये पूर्वसं
डिलमुपलिप्य यूपावटं स्वात्वा ॥ मंडलस्य परिगृहीतदेशस्य नाम ध्यतडागा पूर्वत इत्यर्थः मंडपादिकं
तडागपूर्वदेशे कार्यमिति भावः शिष्टस्य च अत्र किंचित्कल्प्यांतरोक्तमुपसंगृह्य वक्ष्यते तडागादिभ्यः

पूर्वतः समं देशं कृत्वा तत्र नित्येनैमित्तिकं कृत्वा सर्वमन्यत्सं डपमित्येतस्माद्वचनात् ॥ तत्र द्वादशहस्तमंडपं कृत्वा अक
त्वा वाममध्ये हस्तमात्रं कुंडं संडिलं वा कृत्वा तस्य श्विमत आचार्योपवेशनार्थं स्थलं उक्तमंडपे पूर्वभागे मध्यमे वा चतु
र्हस्तायामविस्तरां समचतुरस्रां हस्तोन्नतमिष्टकार्त्विदिं विधाय तत्र वारुणमंडलं विरच्य मंडलं सर्वतोभद्रमतस्ता
धारणं स्मृतमित्येतस्माद्वचनात् सर्वतोभद्रं वा कृत्वा तत्र सर्वतोभद्रपक्षे हस्तमात्रावेदी नचतुर्हस्तावेदेः पूर्वदेशे मं
डपाद्वहिर्गूपावटं कुर्यादिति अत्र कुंडमंडपकरणपक्षे तु करणक्रिया तत्र देवतावाहनादिकं च मत्कृते कुंडप्रकाशे
शेषं ॥ वारुणमंडलक्रियाप्रकारस्तु सूत्रव्याख्यानां ते प्रदर्शय्याम इत्यलं प्रासंगिके वप्रकृतमनुसरामः अध्वर्युः यू
पं स्थापयित्वा लक्षणं लक्षितं यूपं तैलहरिद्रादिना अनुलिप्तं वक्ष्यमाणेन मंत्रेणाध्वर्युरेव स्थापयति नयजमा
नः आब्रह्म ब्राह्मण इति ब्राह्मणस्य ॥ अस्मिन्नाष्ट्रे इति राजन्यस्य दोग्ध्रीधेनुरिति वैश्यस्य उत्तरदिना पूर्वात
इति कात्यायने परिभाषा वचनादिभ्यः मंत्रविभागो दृश्यः ब्राह्मणस्य यजमानस्य आब्रह्म नित्यादिब्रह्मव

५. प्र.

चंसीजायेतामित्येतोमंत्रः क्षत्रियस्य अस्मिन्नाष्ट्रे इत्यादि महारथोजायतामित्यंतः वैश्यस्य रोग्धीधेनुरित्य
घनुवाकविशेषः मणीमुक्तांप्रवाकसुवर्णरजताक्षतेरवकीर्य उक्तव्याशतानूपमूले अवकिरेदिति जघने
नूपमूले इलं रुत्वा देवयजमानोक्तेरवाया प्रणीताभ्यः कृत्या अग्रेणाग्निदेवानावहयति मूपमश्विमे संडिते गिनप्र
णीय पार्वणवत्प्रणीता प्रणयनांतं रुत्वाग्नेः पूर्वभागे कल्यांतकोक्तप्रकारेण रुतवेद्या विरचितमंडले वश्यमाया
देवतावाहयति ब्रह्मणे विष्णवे भिसूर्यायेन्द्रादि लोकपालानावाह्य सुवर्णरजताक्षतेरवकीर्य ब्रह्मादि चतुष्टयं क
कर्णिकायांतं संलग्नीष्टे दलेषु प्रागादि प्राग्दक्षिण्ये नदं द्वाद्यष्टौ एवं द्वादश दिवंप्रणवादि नमोतः चतुर्थ्यंत नाम नि
रावाह्य सुवर्णरजताक्षतादिना संपूजयेत् इति मूपदेवतागंधपुष्पधूपैरभ्यर्च्य मूपमुपतिष्ठते तद्दिष्टोः परमं परमि
तितं वा सोभिर्वेष्टयित्वा तस्मिन् कृपाणि बध्वा मूपदेवताभ्यां नम इति मंत्रेण मूपगंधादिभिरभ्यर्च्य तद्दिष्टो इत्य
नया रुचा उपस्थाय त्रिभिर्वस्त्रैर्मूलादारभ्या ग्रावं वेष्ट्य तस्मिन् मूपे गौरोचनसर्षपदूर्वागुग्गुलनिंबपत्रपुतापो

टलिकाभिधानां बध्नीयात् ॥ इत्यर्थः अग्निमुखात् त्वापकाज्जुहोत्यवते हे क उडु तममिति अग्निप्रतिष्ठापनाय
अग्निमुखांतं रुत्वा अवदानधर्मं गच्छ मवराय जुहोति अवते हे क उडु तममिति अथाज्याहुतिः कृपाभ्यः स्वाहा
अः स्वाहेत्येताभ्यामनुवाकान्यामिमं मेतत्पामियत्किंचेदं कितवसो हिरण्यवर्णाः शुचयः त्वन्मो अग्नि इति स्वि
ष्टकृते अथ स्वाहुतीर्जुहोति ब्रह्मणे होस्वो विष्णवे स्वाहा अग्ने सूर्यायेन्द्राद्यष्टभ्यः स्विष्टकृतः प्राक् आजाहुतयः ॥ त
द्वैर्व्यवस्विष्टकृतोत्तरं यास्तास्त्रवेणे वस्य ह मन्यत ज्जलां शयोत्सर्ग एष होमविधिः ॥ ओषधिवनस्पतीनां पक्वा
जुहोति याजाताः शतवो अंबधामानीति द्वाभ्यामथ वाज्यं जुहोति पुष्पावतीः प्रसूवती रोषधीभ्यः स्वाहा वनस्पति
भ्यः स्वाहेति त्रिभिरनुवाकैः प्रत्यर्चं स्पष्टकृतोपि स्विष्टकृतो मंडुत्वात् उत्तरभावी ब्रह्मादि द्वादशदेवतानां सुवे
ण जुहोति होमोप्यपिशब्दात् कार्यमेवेत्यर्थः ओषधिवनस्पतीनां उत्सर्गो अयं होमविधिः देवगृहेभ्यः प
क्वा जुहोति नास्तोष्यते ध्रुवास्त्वृणेति स्विष्टकृतो नमस्ते रुद्रमन्यव इत्याद्यनुवाकस्य प्रत्यर्चं मथ कूर्शमां

पू.प्र.

शानिहुत्वापुरस्तास्त्रिष्टुतेवैश्वानरायप्रतिवेदयामइतिउपतिष्ठतइतिविशेषः अत्रमगवतासूत्रकारेण
कारह्यस्त्रिष्टुतेशब्दप्रयोगकृतः तत्रायमभिप्रायः प्रथमशब्दस्यप्रयोजनं अवदानग्रहणार्थं द्वितीय
प्रदानार्थमिति अत्रायं प्रयोगः आज्यभागांते अग्निमुखादुतीर्त्वा देव्योपस्तरणाद्यवदानधर्मणोव
रायवास्तोष्यतेप्रतिजानीत्येतादृत्वापुनरवदायवास्तोष्यतेशागमेत्येतयाचहुत्वादव्येनयाज्येनवास्तो
ष्यतेध्रुवास्थूणेत्यनयादृत्वासुविस्त्रिष्टुतमवदायांतः परिधिसादयित्वा सुवेणाऽयादुतीरुपजुहोतिन
मस्तेरुद्रमन्यवइतिप्रथमानुवाकेनतत्रअसौ योवसर्पतीत्यहममंत्रोर्ध्वं च त्रयात्मकेनोचतुर्दशार्धं च दद्या
त्मकाइत्येवंपंचदशमत्राज्ञेयाः इत्यंतादनुवाकस्यसस्मिन्यावेअनुवाकस्यांतपर्यंतमित्यर्थः पावइयेअ
नुष्ठानतुल्यमेवतयोयदेवादेवहेकनंयददीव्यं नृणामहंबभूवआयुष्टे विश्वतोदधदितित्रिभिरनुवाकैः
कूशमांडसंज्ञकैः प्रतिमंत्रं कुत्वा समित्याणिर्यजमानः स्वायतनेतिष्ठन्वैश्वानरायप्रतिवेदयामइति

द्वादशमंत्रैरुपस्थाप्यउपविश्यत्रयोदश्यासमिधमाधायआचार्योब्रह्मादिद्वादशेभ्योहुत्वाततःस्त्रिष्टुद्रोमइतिनदी
स्वातेदेवग्रहास्तादवसंतीनामयंहोमविधिः अथचरुतिलयवचूर्णययः सयिर्मिश्रिरूपधानाभिः करीरसक्तुं न्य
रंभातदमेपुबलिमुपहरंतिब्रह्मेनमइतिपूर्वोक्तंद्वादशनामभिः स्त्रिः प्रदक्षिणंयजमानोबलीभ्यकीर्युयमसूक्तंवाचइ
यित्वापुरुषसूक्तंवापिचर्वादिनवसंख्याकद्रव्यैरेकेकंतेर्वद्यांततदेवतायब्रह्मादिदेवताभ्योबलीभ्याग्दक्षिण्यनयज
मानोदत्वापुनस्तथैवादिवारंदत्वायमसूक्तंपुरुषसूक्तंचयठेत्करंभोमर्जितयवपिष्टशेषाणिप्रसिद्धानि तमुद
धित्वाकृत्वात्वाअपआचम्यब्राह्मणेभ्योवासांसिददाति तंबालीउदकेप्रास्यस्नात्वाचम्यब्राह्मणेभ्यः स्नानव
वस्त्राणिददाति आचार्योयगोमिथुनंदद्यादृषमेकादशस्यष्टमेतत् गांचदद्यदाशिषोवाचयित्वा रूपाणि विसर्ज
येत् अत्रचकारोवाशब्दार्थपूर्वोक्तदक्षिणायाअभावेएकांवागांदद्यादित्यर्थः ॥यूपेबद्धापोटलिकां विसर्ज
येदिति ॥ एवंयुंजानीदशपूर्वोदशापरान् आत्मानं चैकविंशतिपंक्तीः पुनाति ॥ अथवाघेर्वापयति ॥

ॐ एतेषां ननु संसृज्जनेषां पुनः करणे मोक्षिकं फलं ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि ब्रह्मलोके महीयते ॥ न
एतेषां भगवानामित्यर्थः ॥ इत्याह भगवान्बोधाग्रजः ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ॥
ज्ञानविज्ञानयोश्चैव घण्टा भाग इति स्मरणात् इत्यभिधाने देवैश्वर्यादिषट्गुणोपेतो नोद्भव
यने विषयो पृच्छेति व्युत्पत्त्या ज्ञानमेव सर्वदा भ्यसेत ज्ञानस्वरूपं ब्रह्म विषयिणी करोति बोधाग्रजशब्दे
वाच्ये भगवानाह अब्रवीदित्यखंडार्थः ॥